

AZERBAYCAN ve ANADOLU FOLKLORUNDA SAKLANAN İKİ ŞAMAN TANRISI

A. CAFEROĞLU

— Dostum Suud Kemal'e —

Oğuz illerinin ve halklarının tarihi yerleşmesinde, coğrafik bir bütünlük teşkil eden Kuzey ve Güney Azerbaycan'larla Anadolu'nun eski Türk kültür geleneklerinin gelişmesinde de mühim rol almıştır. Yüzyıllık zamanın...

getirmi lerdir (4). Bu TURk devlet ricali unvanlarındaki türkçenin nakimiyeti, yalnız Karahanlı'lara münhasır kalmamı , XIII. yüzyılı Talas yazıtlarında da kullanılmı tır (5). Anla ılan ar~pça unvanların Karahanlı'lar devrinde kullanılı bazı zaruretlenden do mu tur.

Mogol istilas ı ve ondan sonraki devirlerde yazılan kaynaklarda, aksine olarak ama nizme ve Türk a~ancılı ma dair oldukça boL.ve i e yarar bilgilere rastlamaktayız. Re i deddin, Cüveynt ve emsiUi arap yazıcıları ile, Avrupa gezginleri gibi de erleri bilinen bir ço}{kaynaklar, Mogol'lar ve onlarla berab~r gelen Türk boy, kabile ve uru larından bahsederken, amani:ını dini hakkında da tamamlayıcı bilgiler verme i ihmal etmemi lerdir. XIII. yüzyıl Mogol istilas ı üzerine lhanlı'lar devletinin kanatlarınıher iki Azerbaycan'la bir kısım Anadolu üzerine gemesi, buralarda yayılmı bulunan amanizm' akidelerinin kuvvetlenmesine yaradı tır. Ve bu geli me yalnız Anadolu'ya ve Azerbaycan'lara mahsus olarak kalmamı , Türkistan'ı da kendi nüfuzu altına almakta gecikmemi tir. Bundan dolay ıdır ki, M. Fuat Köprülü, maselinin dar bir çevre içinde kalmadı ını aydınlatma amaciyle, Mogol amanizminin, aksine olarak "Rifaı" ve "Yesev!" gibi tarikatlar üzerinde de, hissedilecek kadar, müessir oldu unu' ileri sürmektedir (6). Aynı tesirin "Nak bendi" tarikat ı üzerinde de sezilmekte oldu u, ,bazı delillerle sabittir (7). BirçokAnado}u mezarlıklarındaki e~h kabir v,e türbelerine, iç inançlarla asılan "at kılları" ve "paçavra" lar, i bu tesirin birer delili olarak telakki edilmektedir. Merhum VeletÇelebiye istinaden, dua esnasında Nak bendi'lerin, önlerine yedi küçÜk çak ı-ta -koyarak selavat getirdikten sonra, mevcut kuraklı ı gidermek için bu ta ları nehire atmaları, , amanizm tesirinin bu tarikat üzerinde adam akıllı yede mi oldu unu göstermektedir (8). Anadolu'da "ya mur duası" ile ilgili gelenekler arasında "kırkbir" ta adua okuyarak suya atmak görene i de (9); büyük bir ihtimalle, bu eski Nak bendi'lerden kalma bir bakiye olsagerektir. Eski O uz Türklerinin ya mur ya dırmaya mahsus kullandıkları "cnda" yahut "yada ta ı" ile (10) bu görenek' .arasınd;:IJd ilginin derecesi, ciddi bir ara tırn;:,ı, konusudur.

Böylece, göç yolunun kav a ı ve çe itli kültür kar ıla maları tesiri noktası durumunda bulunan Anadolu ve Az,erbaycan'larda, elbette, eski Türk dil ve' din gelenekleri, hiç bir iz bırakmadanbir hamlede kalkmamı , devlet te kiliit müesseseleri ile yan yanaörf hi,, mayesindeki mü,esseselerde ya amasında devam etmi tir. Bunların içerisinde; bilhassa din müessesesi, halkın göçeri veya yede ik oruna göre, daima ayarlanmak durumunda idi. Zira, göçeri ile yerle ik halkların dinle endi e lenmesi aynı seviye ve a ırlıkta olmamı tır. BahuBus ki, "kitapl!- din" ler, çadır hayatı ya ayan bir Türk için okadar da elveri li ve ca, zip olmamı tır. Aksine olarak aman dinini temsilen çadırının, yerine göre içine, yerine göre dı ma astı ı çe itli tasvir veya putları yeni yurduna nakl,etmek; bir göçeri için okadar da külfetli olmasa gerektir. Hatta onun ~oponimi romenklatüresJ,nde, vatan mefhu-

(4) A. Yu. Yakubovskiy, Dve nadpisi na severnom mavzelee.1152 g. v. Uzgende = 1152 yılı Uzgend ehri kuzey türbesini!.9ki Ll.:ıyazı, EJ,igrafika Vostoka, 1, M:oskva, 1947, s. '29 - 30; E. Cöhn-Wiener, Turan, Islamische Baukunst in Mittelasiem, Berlin, 1930,s. 19, resim 35.

(5) Bartold, Zapiski Vostoönogo Otdelen,i~a, XIII, s. IV - V.

(6) Köprülü zade Mehmet Fuad, Influence du Chamamsme Turco-Mongol sur les Ordres mystiques Musulmans, Istanbul, 1929, cuv gBkvuy3-14dkonusuad115Bürmaya(f2üaagÜgf1terhum(f2aUuagUgf1f1din(f2GgUgflegf1do

mu ile yerleşme ve çadır kurma mahalli hep birleşmektedir. Bütün bu anlamların cevabı

"Güneş" için olanı ise daha fazla Azerbaycan sahası ile, kısmen Karadeniz sâhili eyaletlerimizde mevcuttur. Fakat ne yazık ki gün geçtikçe bu güzel gelenek silinmeye ve kaybolmaya yüz tutmuştur.

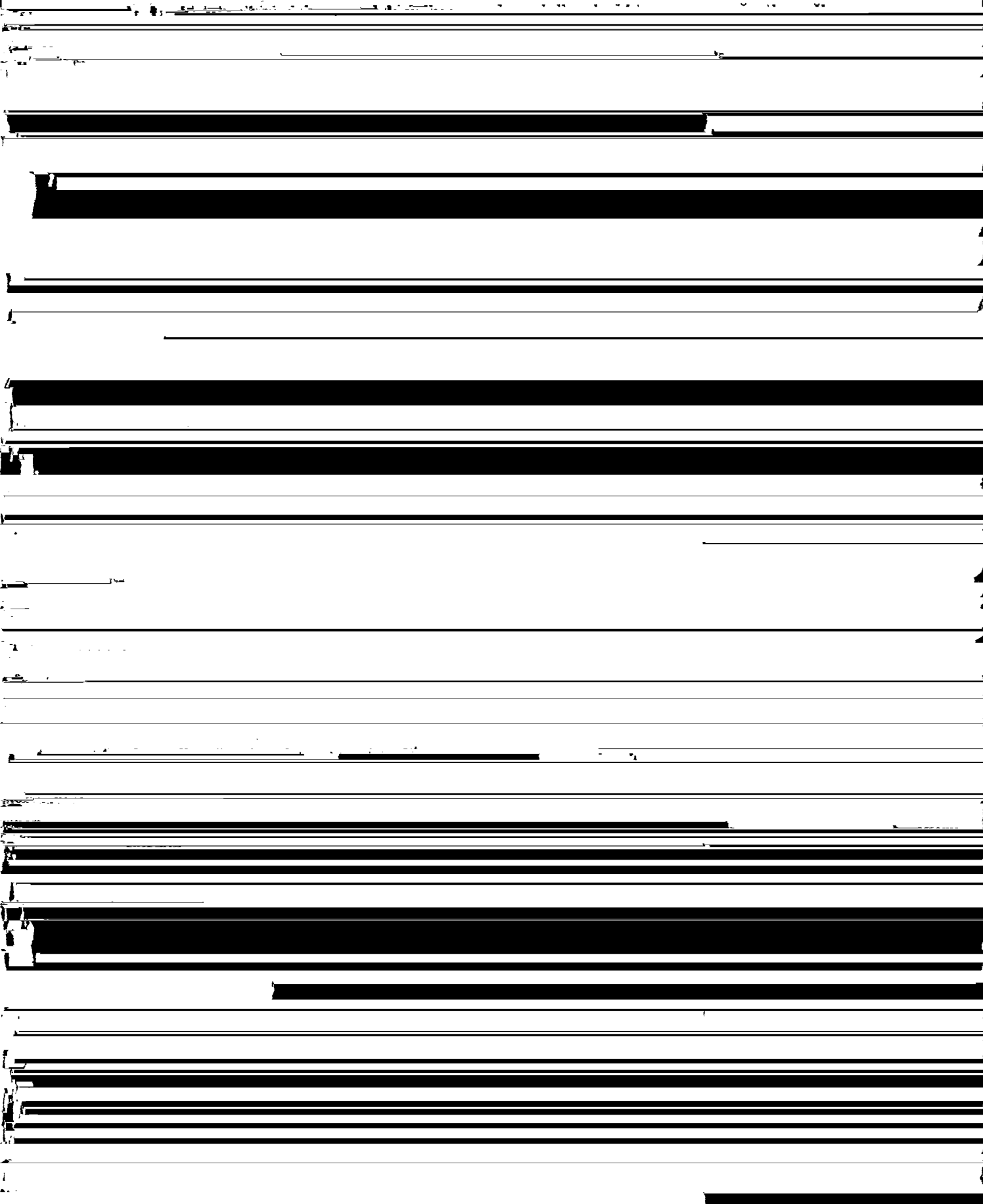
Yerine göre güneşi, yerine göre yağmuru çağırmaya yarayan $K u d u = G o d u = G o d e - G o d e = G ö d e - G ö d e$ dar mânâsıyla tek bir vazife görmekte olup, gerçekte çocuk ruhunu temsilî olarak kendisinde yaşatan bir ilâh veyahut bir tanrıdır.

Buna mukabil $S a y a = S a y a c ı = S a y a g a c ı = D z a y a g a c ı$ ise, hayvanî bir ilâh veya tanrı olması dolayısıyla çocuk folklorunda olduğu ka-

mek Ş i l e , ş i l a n (24) telâffuzlarıyla, eski bir hâtıra olarak yaşamaktadır. Hattâ ş i l e kelimesinin eski ş ö l e n 'in değişmiş bir şekli olduğuna da bence ş üphe yoktur.

Anadolu G o d e - G o d e 'sinin tamamıyla aynı olan Azerbaycan G o d u - G o - d u yahut değişik bir telâffuzıyla D o d u - D o d u 'su, Anadolu sahasında olduğu gibi değil ya ğ m u r 'u, bilâkis G ü n e ş 'i dâvet maksadiyle yapılmaktadır. Uzun süren yağmurlu ve sisli günlerin kasvetinden bıkan ve güneş yüzü görmiyen ve bundan sıkılan çocuklar, bir araya toplanarak, kendi aralarında icra ettikleri bir merasimle güneşi temine çalışmaktadırlar. Bunun için temin ettikleri t a h t a k a ş ı k - k e p ç e 'nin yuvarlak tarafına basit bir bebek resmi yaptıktan sonra, onu süsler, boynuna boncuk ve bâzen de kéhlibardan bir tesbih takarlar (25). Her şey hazırlandıktan sonra, çocuk kafilesi ellerinde "kız-bebek" olduğu halde kapı kapı dolaşarak, bu merasime mahsus türküyü söyler, uğradıkları evlerden bir kaşık yağ, bir kaşık un, ve sâire toplayarak, beraber

Kuzey Azerbaycan toponimisinde de yer bulmu tur. Dört tarafı kalın me e a açlarla çevrili bir tepede yatan "Sultan Dede Güne " adlı bir pirin adına izafeten, emahı ehrinin dokuz kilometreli inde B u r g u t kalesi yanında bu addi!.bir köyün bulunu u, eskiden beri bu saha hakkında bir güne kültünün yerle mi oldu un,u meydana koymaktadır. Selman Mümtaz, "Dede Güne " i ba lı ba inabir patronim bir

göre' "ya mur" temini tanrısı vasfım haiz olan $K u d u = K o d u$, aman itikadınca ,büyük ilahlar seviyesinde olmamı , sadecebüyük ilahlara müracaat vasıtası rolünü oynamı -lardır. Çünkü amanizm görü üne ve inancına göre "G ü n e ", aslında "Tanrı lu" payesini taşıdığından (41), Orta-Asya kadim Türk hükümdarları da aynı "Tanrı lu" lakabını benimsemişlerdir (42). Fakat bu benimsemede, husus i bir anlamın saklı bulunduğu na üph'e yoktur. Bu da imparatorların hakiki tanrı olmayıp da, daha fazla "Güne in karde i" vasfında bulundu larından ileri gelmektedir. Bizim burada ele aldığımız $K u d u = K o d u$, insanlarla "Büyük Tanrı" arasında arabuluculuk yapanın tanrının yahut ilahın tam kendisidir.

Böylece, Yakut ve diğer amanist Türk halklarına, yerleşme mahallini seçmekte yardımcı ,eden've, sosyal hayatlarının kutlu olmasını, bütün varlığı ile koruyan $K u d u$ tanrısı, Azeri Türkünü ya mardan Anadolu halk larını ise kuraklıktan koruyan, mukabilinde her iki ülke folklorunda, kendi janrına göre, bir çıkarı açan $K o d u = G o d e - G o d e$, halk inancına bakılacak olunursa; bu i te tam ödevini yapmış sayılır.

İLSAYA - SAYACI

Daha dün denecek kadar yakın bir zamana kadar, Azerbaycan ve Anadolu folklorunda, eski bir geleneğin özülü hatırası olarak, birinci şahada " Say a c ı söz i e r i " yahut Say a c ıTür k ü s ü, ikincisinde ise Sayage z~ e s i adları altında yaayan bu tatlı yadigar, maalesef, bugünkü art~ar altında, yavaş yavaş kaybolmaya yüz tutmuştur. Azerbaycan'larda bu folklor nevi, sürücülük hayatına bağlı T e r e k e - m e uruuna mahsus bir edebiyat yaratığı olduğundan, konuca, urunun, sosyal hayatının temel varlığını teşkil eden ehli hayvanların ilahlaştırılmasına kadar gidilmiş ve bu yolla eski göçebe Türk hayatı yeniden canlandırılmıştır (43). Bundan dolayı, göçeri Azeri Türkünün en parlak edebi yaratıcılığının bir örneği olması itibarıyla dikkatimizi çeken bu Say a c ıTür k ü s ü'nün karakteristik özelliklerine; XIV. yüzyılı Azeri mahsullerinden saydığımız "Dede-Korkut" ta rastlamaktayız. Her ikisinde de hayvanlara karşı gösterilen sıcak ilgi ve himaye, bu edebiyat janrının D e d e K o r k u t' tan gelme tesirini bırakır gibidir. Fakat zamanla halk arasında türkü oldukça geniş bir yayılım sahası bulmuş, göçebe halklarda köklemiştir.

Her iki ülkede de söylenen Say a c ıTür k ü s ü, konuca birbirinin, a a ı yukarı, aynı olup, tatlı bir dille çobandan başlayarak halka maddi yardım temin eden bütün ehli hayvanları, korucusu köpeği ile beraber birer birer tavsif ve methetmektedir. Türkünün giri kısmında, kendisini takdim eden, Say a c ı, konu üzerinde epeyce emek veren F, Köçerli'ye göre (44) ne "a ık" ne de Azerbaycan sahasında mevcut olan m a m 'A 1 i 'yi metheden bir dervidir. Bu bilakis', bilhassa kışın ve sonbahara doğru köy köy dolaşarak, serbest bir eda ile, davar sahiplerine Say a c ıTür k ü s ü'nü söylemekle onların ruhunu okuyan, karılığında: un, peyniri bu day, arpa, kuzu ve saire toplayan, hörmetli ve aziz tutulan bir T e r e k e m, e'dir (45). Sayacıtarafından çıkarılan türkü

(41) a kov, anı anstvo v Sibirii = Sibirya a,manlığı, Zapiski Imperatorskago Geografiçeska o - Ob çestva, 1864, s. 12.

(42) J. J. M. De Groot, Die Hunnen-der vorchristlichen Zeit, Berlin, 1921, s. 54.

(43) F. Köçerli, Azarbaycan edebiyatı materyanarı, I, Baku, 1925, s. 7.

(44) F. Köçerli, Peimisayacı = Saracı, Türküsü, Sbornik MateriYalov dlya Opisaniya, - Memoir, göçerli, Mvoiohzi v Plemeri Kavkaza (=SMPK.), Tiflis, 1910, s. 1

göçebelerce, bir nevi "saadet" yahut "kut" telâkki edilmekte ve bundan dolayı da söyleyene karşı yakın bir ilgi gösterilmektedir. Sayacı kendisini menşece "Adam-Ata" ya irca ve "Hazreti-Musa" yı pîrleri olarak kabul etmektedir. Bence ise, bu bir dereceye kadar

ise sadece 'dervi , çoban,'manalarındadır (56). Kelimenin buna yakın anlamlarından ve .ya-y~lım sahasından haberdarolmayan W. Radloff (57), k~limeyi devlet te kilatındaki., ve ,bizim saya ile ilgisi olmayan, *Saya* ve. *Saye* kelimeleri ekinde tespit ederek "Der Steuer-einnehmer, der dieSchafe als Abgabe eintrib" anlam nda almı tır ve fikrini sa lamak ama-ciyle ayrıca bir de Say ao c a ı' nı elealarak 'Angehetnte des Palastes, die in den Palastgebrachte 8chafe zu besichtigen und anzunehmen hatten' anlamiyle izah etmi tir. Ayni kategoriye "piyade ulak' manasında kullanılan *Sa't* kelimesini de dahil edenler var. dır (58). Osmanlı devlet te kilatındaki esnafları hususi bir dikkatle tespitedim Evliya Çe~lebi buSa(ı)le.rin, ba lı ba na bir esnaf zll.mresini te kil ettiklerini kaydetmektedir (59). Mevzuu en iyi bilen ve onubize tanıtan F. Koç,erli, türkünün ifade ,etti i manaya dayana-rak kelimeyi farisinin saye'siyle belirtmeyeçalı mı tır ki, bu iddia konu ile ilgil

kelime Mogol iligatlerinde Yay a g a c ı = say a g a c ı telaffuzu ile 'hayvanları ve emlakihimaye eden ilah' manasında alınmıştır (65). Daha sonraki devir, gelişimi Mo~ol sosyal hayatında J aya a c ı 'lar, bir nevi 'falcı' yani propagandacılar vazifesini görmüşlerdir (66). Büyük ihtimalle, bunlar feodaller nezdinde muayyen bir mevki sahibi bulunan, fakat aman olmayan falcıların yerini tutmuşlardır (67).

Böylece, eski amanist telakkisince, semanın takdiriyi insanları yaratan ve onu himaye eden, D z aya g a c ı 'nın emrile Çengiz Han bile dünyaya gelmiştir (68). Altay Türklerinin inancında ise Say a c ı = D j aya ç ı han, gerçekte 'kainatın yaratıcısı' olmuştur. Hatta bazı Türk halklarında bu Y a i k H , a n 'ın yerini tutmuştur, (69).

bandın tedavisi, aman olan Yarasa' dan talep etmişlerdir. Bu işte gösterdiği acz üzerine Yarasa bugünkü J~aline mahkûm edilmiştir (70). Bunun üzerine de, Altay amanist Türklerine göre amanın ilk adı ~~Берк, Боро, Дор, Дорд~~